

Българска академия на науките

Институт за литература

Даниела Трифонова Беличовска

докторант

ОПОЗИЦИЯТА ГРАД – СЕЛО В БЪЛГАРСКАТА ПРОЗА
ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен
„ДОКТОР“

Научен ръководител: доц. д-р Пламен Антоу

София, 2015

Дисертационният труд **„Опозицията град – село в българската проза от Освобождението до края на Първата световна война“** изследва образите на селото и града в литературата и отношенията между тях в творчеството на Иван Вазов, Георги Стаматов, Михалаки Георгиев, Тодор Влайков, Антон Страшимиров, Елин Пелин, като в отделни части на труда са дадени примери и от творчеството на Константин Константинов.

Използван е интердисциплинарен подход, като през призмата на модерната социология са разгледани ключови аспекти в произведенията на изброените автори, които дефинират селото и града като художествени образи и обосновават опозитивното отношение между тях.

Дисертационният труд съдържа **„Пролог“**, три основни глави: **„Социотопии в селото и града“**, **„Институцията като белег на модерния градски живот и на етатисткото“**, **„Църквата и училището – институции с ключова роля в селото и в града“** и **„Заклучение“**.

Прологът представя историко-социалния контекст на периода от Освобождението до края на Първата световна война, включва анализ на функционирането на двата макротопоса, на противопоставимостта и взаимовръзките между тях.

Първата глава, „Социотопии в селото и града“ съдържа подглавите:

Градът и селото – модели на оразличаване на градската и селската топография и Социалните връзки и емоциите, като втората подглава се състои на свой ред от няколко части – *„Духовно-психологическият свят на патриархалния човек и на градската личност – подобия и противопоставяния в психологията на селския и на градския човек. Типове контакти в селото и в града“*, *„Проблемът за любовта“*, *„Проблемът за страданието. Разколебаване на опозицията град–село“*, *„Скуката като психологически феномен в града“*. Другите две подглави на **първата глава** са:

Дефинициите на проблема за труда в патриархалната общност и в градския социум.

Времето в селото и в града. Специфични календари и часовници.

Втората глава „Институцията като белег на модерния градски живот и на етатисткото“ също обособява няколко подглави: *Институцията като белег на модерното: Урбанистично и етатистко. Чиновникът като фигура на институционалното. Два основни статуса, в които е поместен чиновникът в литературата;*

Съдът като институция – мултиплициран модел на същности аспекти от образа на градското;

Казармата и армията като модерно-етатистки институции – през погледа на селянина, като пряко въплъщение на държавата; двата модуса на армията в литературата;

Пивницата – топос със специфични функции и роли в селото и града.

Третата глава „Църквата и училището – институции с ключова роля в селото и в града“ представя частите: *Училище и църква след Освобождението – историческа основа в контекста на ускорената промяна в отношението село-град;*

Отношенията между църквата и училището – аспекти на проблема. Опозитивност, от една страна, и съвместното им функциониране като класификатори на една качествено нова ментална нагласа, свързана с прогресивността и просвещението на селото, от друга;

Образът на църквата в литературата на селото;

Образът на църквата в града;

Религиозност и патриархалност – автентичната духовност на българина, верността към традицията и обичая;

Видове училища по време на разглеждания период, характеристики и отношения между тях;

Поява и същност на народничеството. Учителят и неговата специфична роля на будител, реформатор в селото.

ПРОЛОГЪТ НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

- Формулира основната цел на този труд – да изследва селото и града, мястото им в социологията и литературата в периода от Освобождението до края на Първата световна война, начинът на тяхното функциониране и отношението между тях, което е с преобладаващ опозитивен характер.
- Уводната част представя *обекта и предмета* на изследването. Прозата на авторите – Иван Вазов, Стаматов, Михалаки Георгиев, Георги Райчев, Антон Страшимиров, Елин Пелин и Константин Константинов, като акцентът е поставен

върху проблемите от сферата на човешките взаимоотношения, топонимичната система, темата за труда, за времето и пространството, специфичните художествени елементи в анализирания творби.

- Прологът извежда конкретни задачи, които трудът си поставя:
 - ✓ Да дефинира образите на селото и града в рамките на специфичния историко-социален контекст на периода след Освобождението до края на Първата световна война.
 - ✓ Да бъде открита необходимостта от този нов прочит на проблематиката, зададена в заглавието, с оглед на пренебрегването на този въпрос от литературознанието през последните десетилетия.
 - ✓ Да се изясни характерът на базисния за периода сблъсък между предмодерно и модерно съзнание, между индивидуализъм и колективизъм, общност и общество, село и град.
 - ✓ Запознава с използвания интердисциплинарен подход – социология и литература, който осигурява нов модерен прочит на познатите произведения.
 - ✓ Представя оригиналността на теоретичната разработка и практическата ѝ значимост.
 - ✓ Дава в резюмиран вид съдържанието на отделните глави.

ПРОЛОГЪТ на дисертацията „**Опозицията град – село в българската проза от Освобождението до края на Първата световна война**“ характеризира разглеждания проблем, като се спира на необходимостта от неговото изследване с оглед на факта, че през последните десетилетия не е писано нищо по тази тема, а в повечето от публикуваните до този период материали тя е анализирана през призмата на остаряла методология. Обоснована е необходимостта от нов, модерен прочит на темата и от избория в дисертацията интердисциплинарен подход - през съвременните актуални открития на социологията след 1989 година да бъдат изследвани образите на селото и града по нов начин, за да бъдат открити и използвани нови възможности в нея. От друга страна, този подход означава анализ на начина, по който художественият език със своите собствени възможности третира социологическата материя.

В първата част на Пролога е дефиниран историко-социалният контекст на периода, като са анализирани мястото на селото, големия град и малкия провинциален град през обособения времеви отрязък. Очертани са събитията от социалнополитически характер, определили дадения период: Освобождението, подписването на Санстефанския договор, Берлинският конгрес, войните. България е разделена на няколко части, като в Източна Румелия се очертава основен град Пловдив, а в Княжество България – София. Като главни фактори, които предизвикват миграцията от селото към града и водят до оформянето на противопоставимостта между двете пространства са изброени обособяването на занаятчийството като самостоятелен отрасъл и разширяването на стоковото производство, които провокират търсенето на по-богати пазари, водят до обедняване на малоимотни и средноимотни селяни и занаятчии, след което те са принудени да потърсят работа в града. Процесите, които протичат в нацията ни във времето от Освобождението до края на Първата световна война, са разпадане на колективистичното битие, заедно с драматичната колизия между две противоположни ментални нагласи – традиционното мислене и оформящата се нова градска психика, сблъсъкът между колективистичния, предмодерен светоглед на селянина и модерната държава – сблъсък между патриархално и етатистко. Старият патриархален бит необратимо се разпада, навлизат новите социални отношения. Този проблем е основен за литературата на 90-те години на XIX век, неговите аспекти са потърсени в произведенията на Михалаки Георгиев, Вазов, Влайков, Елин Пелин, Антон Страшимиров.

Прологът разглежда дефинициите на селото и града, на отношенията между тях, и през призмата на ключови изследвания на Зимел, Уилям Съмър и Варзоновцев, и от Райна Гаврилова, Веска Кожухарова, Илия Йовчев, Панталей Зарев. Светлана Христова.

В селото според Зимел, човек е зависим от малка група хора, които доминират над него, а в града личността има възможността да си взаимодейства с различни социални и професионални групи от хора. Вебер, от своя страна разглежда патриархалното пространство като *комунално* състояние на човешкото развитие с ясно доминиране на инстинктивни, а не съзнателни реакции, докато в града е обратното. Според Уилям Съмър градът и селото могат да бъдат представени респективно като два типа живот: *безсъзнателен традиционализъм* – селото, и *съзнателни иновации* – града.

Основавайки се на теориите на Зимел, Вебер и Уилям Съмър, Варзоновцев определя двата социотопа като два последователни етапа в човешкото развитие. Първият той обособява като период на колективизма, в който социален и морален регулатор е традицията. А вторият етап е свързан с прехода от общностната организация към новите отношения.

Релациите между селото и града са анализирани и на базата на някои основни акценти в теориите на П. Зарев, Веска Живкова, Илия Йовчев. Според Панталей Зарев опозитивност между двата топоса не би могло да се търси, тъй като градът като бит, култура, манталитет има своите корени в патриархалното пространство. Според Веска Кожухарова селото и града също са места свързани помежду си с *особен тип кръвообращение*. На свой ред обаче Светлана Христова и Ивайло Дичев, които определят двата социотопа като несъвместими пространства, смятат, че опозицията между тях е неизбежна.

В Пролога са характеризирани и понятията *общност* и *общество* в контекста на отношението село – град, те са анализирани отново през призмата на социологията и литературата, като съществени показатели, които историята и социологията влагат в термина „общност“ са: колективен начин на живот, съвместен труд, споделяне на еднакви ценности, затворена традиционна култура, задължително интегриране на личността в колектива, общи притежания и пълно отсъствие на индивидуална собственост.

От друга страна, понятието „общество“ също обозначава група от хора, терминът се използва предимно, за да маркира обединението на индивидите в градското пространство и социалните отношения между тях като цяло, където вече липсва колективистичното начало, хората притежават определена индивидуална и социална свобода и са по-динамични и мобилни, моралната им система е в разпад.

В Пролога е обособено **селото** като базисен социотоп у нас, който е създаден посредством семейни, роднински и общностни връзки. Като основна форма на човешко обединение в патриархалността след Освобождението е представена

задругата, чиито ключови черти са самосъществуване, самовъзпроизвеждане, затворена функционална система, обща собственост върху земята, колективизмът, в различни негови форми и проявления, неотличимостта на индивида от общността, липсата на лична територия и като резултат от това – стандартизирано мислене . Задругата представлява голяма общност от хора, свързани главно по кръвна линия, които живеят под един покрив, нямат индивидуални притежания, съставена е от няколко поколения: възрастни дядо и баба, бащи, синове. Когато нарасне достатъчно, тя се превръща в род, който пък, от своя страна, в определен момент, се разпада на нови задруги, а те биха могли да образуват едно село.

Провинциалният град е следващият социотоп, който е разгледан в Пролога. Смесването между традиционно и модерно, ново и старо, патриархално и урбанистично ясно може да бъде видяно при малкия град, където от една страна се появяват вече търговията и занаятите, като последните формират чаршията – лицето на новосъздадения град, а от друга – в него все още присъства земеделието и животновъдството като поминък, които имат основно за препитанието на жителите му значение. Малкият провинциален град е специфичен междинен топос, събрал елементи от патриархалността, неусвоил напълно градското битие – културологично и литературно поставен между селото и големия град; междинен социотоп, който присъства и в разказите на Константин Константинов („Градчето”, „Панаирът”), в „Под игото“ и „Чичовци“ на Вазов.

Големият град, представен в уводната част, има някои отличими белези, които като цяло го характеризират като град. Това са ускорено развитие на производителните сили и производителността на труда; концентрация на производството, промишлеността и други видове дейност – културна, политическа, социална – в града; доминиране на икономическите, за сметка на аграрните форми на труд; нови социални отношения, резултат от формиращото се индивидуалистично, модерно самосъзнание. Разпадането на задругата, разоряването на дребните и средните собственици и принудата да потърсят работа в града, са основни фактори за ускорената миграция на селяни към града, които започват работа главно като чиновници.

Егоизмът и индивидуализмът се очертават като базисни определители на новата градска психика. Индивидуализмът според Иван Хаджийски се изявява най-силно при еснафа и интелегента.

Разгледаните теории на Луис Уирт, Хабермас, Яхиел представят някои общи за града белези, които го определят като нова и различна социална структура, противопоставима на селото. В периода, който този труд изследва обаче, българските градове представляват контаминация от остатъчни патриархални форми и нови специфични за модернистичния начин на живот определители.

Като пространства, съдържащи белезите на града, са представени София, Пловдив и Русе. Русе след Освобождението е известен като първият български град с модерен европейски вид и архитектура. След 1878 година градът продължава да бъде един от най-големите в България. Той се превръща в център на българското корабостроене. Според Константин Иречек Русе е най-големият град в Княжество България с 26 156 жители, от които българите са половината.

София преди Освобождението е видяна и описана от някои изследователи повече като малък провинциален град, отколкото като модерен топос. Но след избирането ѝ за столица на България, през 1879 година, по предложение на Марин Дринов, в нея се съсредоточава индустрията и банковото дело, занаятчийството през разглеждания период се развива с ускорени темпове като София се превръща в център на десетки еснафски организации. Процентът на хората на изкуството тук е най-висок – писатели, художници, скулптори, журналисти. За едно сравнително кратко време младата столица се трансформира в административен, културен, интелектуален, обществено-политически и просветен център.

В разглеждания период столицата на Източна Румелия, Пловдив, се превръща в съсредоточие на интензивна обществена, културно-просветна и литературна дейност. Пловдив става и център на издателска дейност. Издателството на Христо Г. Данов разпространява редица научно-популярни книги, учебници, преводна литература. В града се развива художествената литература, музиката, живописата, театърът. Подемът в художественото творчество, раждането на нови шедьоври в българската литература утвърждават Пловдив като средище на литературата и културата.

Втората част на Пролога представя особеностите на литературния процес като цяло, и на прозата, в контекста на цялостния литературен процес от 1878г. до войните. Като базисни особености на този процес са дефинирани на първо място: идеализацията на героичното ни минало, характерна за творчеството на Вазов и Захари Стоянов, и идеализирането на патриархалното минало, типично за Влайков и Михалаки Георгиев. Друга съществен белег на художественото творчество тогава е сатирично отношение към настоящето като политическо, което се среща при Вазов, народниците и Алеко Константинов. И не на последно място уводната част обособява като съществено през този период отношението реализъм–модернизъм, заедно с реакцията на кръга „Мисъл” към писатели като Вазов и Елин Пелин като аспект от това.

Главна особеност на художественото творчество през времето от Освобождението до края на Първата световна война е тясното обвързване между социополитическо и тясно литературно. Тази определяща близост с реалния живот на литературата след Освобождението е изразена в постоянен стремеж на писателите към документалност, очерковост и избягване на художествената фикция. Стремежът към пълно подражание на действителността, към нейното фактологично документиране, е характерен за

писателите. Достоверността, непосредствената близост на литературата с действителния живот е ключово необходима на творците.

В прозата от 80-те и 90-те години се забелязва доминирането на социалното и националното като основни линии в творчеството на Вазов, Захари Стоянов, Влайков, Антон Страшимиров, Михалаки Георгиев. Промените в социалната ни действителност – все по-агресивната инвазия на града и разпадането на автентичната патриархалност, заедно с моралните негативи, които носят новите градски нрави, формира една специфична нагласа у писателите, а именно да се обърнат към миналото и да потърсят вдъхновение там. Идеализацията на героичните събития, свързани с борбите за нашето освобождение, се превръща в своеобразна форма на бягство от все по-негативните трансформационни процеси в следосвобожденската ни социално-политическа реалност. Разривът между идеал и действителност, несъответствието между мечтите за освобождение и действителното състояние на България след 1878 година, кризата в социално-политическите нрави, обуславят ретроспективният поглед на писателите, тяхното „връщане“ към времето на героичното ни минало.

Другата основна линия, заедно с *идеализирането на героичното време*, която писателите следват, е *идеализацията на патриархалното минало*. Тя се среща при Тодор Влайков, Михалаки Георгиев, Цани Гинчев. Патриархалното минало е основна интерпретационна линия за творбите им. Прекалената обстоятелственост в битоописанието е характерна и за тримата автори. Животът в традиционното ни село е първоосновата в сюжетното ядро на разказите и повестите им. Величаене на традиционните добродетели, опазените морални първоценности, своеобразният култ към чисто предметното обкръжение – дома, природните картини, оформят една идилична визия за селото като място на съхранената духовност и пълноценното човешко съществуване посред съществуващия разпад, който носи новото време. Михалаки Георгиев следва тези две основни линии в творбите си – сатирично-изобличителната и идиличната възхвала на патриархалния бит. Съчетаването на двете тенденции се среща и в някои Влайкови произведения.

Сатиричното отношение към настоящето като политическо е в идейно-тематичния обхват на Вазов и Алеко Константинов. Службогонството, демагогията са предмет на сатирично изобличение в творбите, това е начинът, който писателите избират, за да се справят с идентифицирания проблем, да изкоренят духовните недъзи на тази специфична прислойка от обществото – чиновници, управляващи, интелигенцията. Порочността на хората, които са на власт, престъпленията, които вършат, са теми в повечето произведения на Алеко. Политическият произвол, аморалността, насилието и беззаконието като основни средства, с които властващите управляват, предизвикват острата реакция на писателите, като е важно да бъде отбелязано, че тяхното сатирично отношение разкрива отношението им към институциите в модерната държава, както и към самата държава като една свръхинституция заедно с чиновниците, които я представляват. Наблюдавайки

процесите, които протичат в обществото - порочността на управляващите, духовната деградация, невежеството, писателите - народници идентифицират необходимостта от културно-просветно издигане на нацията. Бирникът, лихварят, корумпираният политик са негативните персонажи, типични за разказите им, заедно с фигурата на учителя-просветител от другата страна, който приема прометеевската мисия – да издигне на ниво на своя народ.

Уводната част представя и отношението на кръга „Мисъл“ към писатели като Вазов и Елин Пелин. Сблъсъкът между общностния мироглед и индивидуалистичното самоосъзнаване на личността е дълбокият конфликт, който носи тази епоха, опозиция между традиционно и модерно, между село и град. Пряк израз на противоречието между традиционно-реалистичната насока и новата естетическа нагласа в литературата е отношението между реализъм и модернизъм, или противопоставянето на кръга „Мисъл“ спрямо писатели като Вазов и Елин Пелин. Критическата книга на д-р Кръстев „Млади и стари“, статията на Пенчо Славейков „Българската поезия. Преди. Сега“, акцентират на необходимостта от преодоляване на национално-колективистичния патос в литературата. Субективното, сферите на човешката индивидуалност трябва да се превърне в основен фокус на литературата, според писателите. Индивидуализмът, прокламиран от кръга „Мисъл“, се обявява против господстващите авторитети на социалното, реалистичното и традиционното начало, свързано с отношението на автори като Вазов и Елин Пелин към национално-патриотичното в литературата. Ценностите, адепт на които става „Мисъл“, и начинът, по който е третирана национално-патриотичната и социална проблематика от Вазов и Елин Пелин, са в основата на острия естетически конфликт между Вазов и „вазовското“ начало в литературата и кръгът „Мисъл“. Литературата според „Мисъл“ не трябва да продължава да бъде фокусирана в тематиката, свързана с колективистичното битие. Конфликтът между „Мисъл“ и Вазов и Елин Пелин дефинира съществена особеност на разглеждания период - преплитането на модерно и традиционно, с определен превес на модерното.

Втората глава: Социотопии в селото и града разглежда топосите в селото и града, социалните връзки и емоциите на селянина и градския индивид, скуката като психологически феномен в града. Анализирани са и проблемът за труда в патриархалната общност и в градския социум, разгледан е и въпросът за времето, специфичните „календари“ и „часовници“ в селото и в урбанистичното пространство.

Топосите и предметите могат да бъдат представени като специфични преходни зони между външното и вътрешното пространство, между духовното и реалното, те сякаш оформят терминалите между два свята. Съчетават в себе си духовната и социална специфика на урбанистичното. Според Тодор Булев всеки предмет съвместява четири основни социални функции: *регулативна* – вещта като изразител на определени възможности на обществото и като регулатор на човешко поведение; *инструментална* – предметът като инструмент за постигане на дадени цели;

адаптивна функция, която е свързана с ролята на вещите играят за приспособяването на индивида към градската среда, и *интегративна* – тя се изразява в интегрирането на обществото към общовалидни норми с помощта на предметите, те отразяват човешките ценности.

Социотопиите в селото са обособени като *частни* и *публични*. Съществено значение при тяхното дефиниране има опозицията всекидневно – празнично в традиционната общност. Животът на патриархалния човек, неговото битие е оформено съобразно това противопоставяне между празнично и всекидневно. Имайки предвид тази опозитивност, биха могли да бъдат обособени и топосите в селото като частни и публични места. Като интимно пространство може да бъде представен домът, а публични това са: мегданът, кладенецът, нивата, кърът. В патриархалността, в творчеството на писатели като Вазов, Михалаки Георгиев, Влайков, Елин Пелин, Георги Райчев като основни социокомуникативни пространства присъстват кръчмата, мегданът, църквата, училището, общината. Във всяко едно от тях функционират различни типове контакти, обусловени от кръвното родство, брачната връзка, трайни или случайни отношения.

Домът като интимно пространство в селото може да бъде противопоставен на апартамента в града, който легитимира себе си предимно като място на чуждостта, липсите и невъзможностите, докато къщата в селото е място на сигурност, спокойствие, споделимост. Разказите, пресъздаващи света на селото в края на XIX век, притежават една специфична топонимична система, сюжетното ядро на повечето от тях е разгърнато на фона на основните за патриархалността публични пространства: мегданът, кръчмата, кладенецът, нивата, кърът. При колективния начин на живот, характерен за предмодерните общества, няма рязка разграничителна линия между частно и публично. Типично за селянина е, че дори на публичните места: мегданът, улицата, кръчмата, той се огражда предвидливо с един вътрешен кръг от роднини, близки, хора от семейството, за да формира една стена на сигурност около себе си, така патриархалният човек по своеобразен начин усвоява публичните топоси и трансформира една част от тях в своя специфична интимна зона.

Ключови за селото в периода след Освобождението са два топоса: *кладенецът* и *мегданът*. На кладенеца и мегдана, на седянката и тлаквата присъства един специфичен език, артикулиран предимно и като че ли единствено там, това е езикът на песента и танца. Конкретно седянката, или тлаквата, биха могли да бъдат разгледани като делнични социални пространства, тъй като на тях хората идват, за да работят. Събирането на голяма група от предимно млади хора там ги преопределя като специфичен вид места, които намирайки се в частното пространство, функционират като публични. Докато мегданът е типично празнично пространство, който се намира изцяло в публичната сфера и функционира като такова. Всяко едно от представените места: мегданът, кладенецът, седянката тлаквата притежава индивидуализиращи го

белези, но те са и пространства, които могат да бъдат обособени като обговарящи спецификата на патриархалното.

Частните и публичните топоси в патриархалния свят имат специфична интерпретация при отделните автори. Остава си обаче валидна за белетристиката от разглеждания период истината, че интимните пространства в традиционното българско село са строго охранявани от инвазията на публичното, те са крепост на българския дух, на традицията и обичая в задругата. Докато публичните топоси са места на колективните изживявания, ключови пространства на влюбването, харесването, на общия труд. В патриархалната култура индивидуалното е напълно абсорбирано от колективното, селянинът не се възприема като нещо отделно и различно от колектива, от задругата. Нахлуването на елементи на модерното разрушава колективистичното битие и изцяло погубва тази култура. Пространството на града за селянина е пространство на несигурност и враждебност. Именно тази противопоставеност село – град; модерно – патриархално; индивидуално – колективно е базисна тема в българската литература от разглеждания период, която е „изговорена“ и посредством специфичното представяне на топонимичната система.

Топосите в града отново могат да бъдат класифицирани като публични и приватни. Публичните топоси като цяло са пространствата на търпата, там са възможни по-широка сфера от контакти, това са улиците, площадите, парковете и градините в града, сградите на отделните институции. В големия град топосите могат да бъдат отделени на празнични и делнични. „Празничните“, това са: кафенетата, бирариите, баровете и ресторантите, а делнични: местата, където модерният човек прекарва своите делници – институциите. Концентрацията на хора в града е типична за публичните пространства. Може да бъде видно и пренареждането на „отворени“ (улици, площади, паркове: градската градина при Стаматов) и „закрити“ топоси като административните сгради на съда, министерствата, учрежденията. Градът е място, разпределено в топонимични зони, които оформят и специфичните контакти: делнични, случайни, институционализирани. Публичните места в големия град става изразител на неговия манталитет и облик, пазарите, площадите. Градът със своята материално-техническа среда е място на отчуждението, където отделните индивиди водят един затворен, неинтегриран начин на живот.

В разказа „Видение“ Георги Райчев говори за една своеобразна връзка между човека и топоса, който в случая е столицата в първата зима след войните. Външният облик на града влияе върху душевното състояние на хората. Град и личност са свързани и изграждат едно особено единство между човека и топоса. Човекът от урбанистичното по свой начин подрежда, дефинира и преживява предметния свят, вгражда го в ментално-психологическата си нагласа по своему. Символно натоварен с определени функции и значения е и един често срещан в Стаматовите разкази топос – *Градската градина*.

Дефинитивна роля в „обясняването“ на града има и *салонът*, който мултиплицира в себе си характерното и нетипичното в урбанистичното пространство. Салонът изпълнява и функцията в аристократичните домове на граница между публичното и приватно пространство в самия дом, тъй като той е място за публични събирания, а другите стаи, особено спалните, са частни пространства. Салонът е град в града.

Стаматов и Георги Райчев представят в своите произведения специфични предметно-реални места, които са обособени в тази глава като *тайни психологически топоси*.

Това са интимните зони – скрити психологически топоси, където обитава според двамата писатели истинското „аз“ на човека, като последният често пъти дори не подозира за съществуването на това свое друго „аз“. Тетрадката или дневникът са вещната материализация на скритото „тайно кътче“.

В частта за **Социалните връзки и емоциите** е характеризирана психологията на селянина и на градския индивид, представени са белезите, които ги съвместяват и противопоставят, разгледани са и типовете контакти в селото и града.

Семейните взаимоотношения в селото са най-трайните и стойностните, те съхраняват патриархалните първоценности, архивират и предават традициите на поколенията. Светът на патриархалното семейство е свързан и цялостен посредством традициите, обичаите, ценностната система. Ключовите взаимоотношения в патриархалната общност са разгледани във Влайковата повест „Леля Гена“ и в разказите и повестите на Михалаки Георгиев „Рада“, „Тошо“, „Свекървин пръст“, „Патил, та знае“, „Стрина Венковица и снаха й“. В тези връзки могат да бъдат идентифицирани духовни фундаменти, опазили живи и неразрушими патриархалните първоценности – взаимопомощ и дълбока посветена обич към останалите в общността, съпричастие – качества, които са трудно откриваеми в града. Семейството – голямата семейна общност на задругата – е основано на дълбоко и искрено свързване между отделните членове, където не съществува индивидуализиране и разграничаване. Хомогенният, колективен бит обуславя специфичното единство в патриархалността. Единството в задругата, безрезервната преданост и обвързаност между хората са ключови акценти и в изследвания като – „Бит и душевност на нашия народ“ на Иван Хаджийски, „Душевност на българския селянин“ на Минчо Драганов и текстовете на Христо Недялков.

Социалните връзки в града са анализирани в произведенията на Стаматов. В тези семейни взаимоотношения могат да бъдат идентифицирани основно: морална нездравост, регресивен порядък в духовното онаследяване между родители и деца.

Моделите, зададени от патриархалността: дълбокото, пълноценно общуване при героите от разказите на Михалаки Георгиев например, което е типично и за селяните от Влайковите произведения, тези автентични връзки при Стаматов са в разпад. Сърдечността и приятелството в семейството, между съседи и роднини, типична за

колективистичното битие, е противопоставима на изолирания живот, който водят градските индивиди. Светът, в който живеят героите, е катастрофално обеднял откъм автентични нравствени стойности и не може вече да бъде реставриран. Социалните връзки в урбанистичния топос се превръщат в съществен конструкт в образа на градското. В някои от разказите идеята за града като модус на злото е вписана в интерпретациите относно съвместното съществуване на родители и деца.

Сферата на взаимоотношенията: между бащи и деца, между различните поколения, типовете роднински и междусъседски връзки, отграничва двата типа менталност, противопоставени в две психологически нагласи, отчетливо различими помежду си, два несъвпадащи светогледа: на градската личност и на патриархалния човек.

Проблемът за любовта във втората част на дисертационния труд е разпределен в три анализационни ядра: разгледана е *любовта при героите на „градската“ проза* в разказите на Стаматов, като в тези творби тя присъства в дефинициите на нравствен разпад, морална нездравост, кризисна липса на здрава ценностна система, травматична деградация. Моралният провал, типичен за градския социум, резонира и в човешките отношения и по-специфично във взаимоотношението между мъжа и жената. Бракът за героите на Стаматов е един спектакъл, в който всеки носи удобна маска, а градското пространство е сцената, където тече този маскарад. Човекът в големия град от Стаматовите творби е видян като един детайл от изкуствения механизъм на неписани, мълчаливо канонизирани правила, модели на поведение, отношения, които внушават флеш, отчужденост един към друг, дълбока вътрешна травматика.

Любовта в пространството на селото е представена като дълбоко и трайно взаимоотношение, което фокусира в себе си автентичните морални стойности и традиционни добродетели, съхранени в патриархалността. Взаимоотношението между мъжа и жената в селото е анализирана в разказите на Елин Пелин, Влайков, Михалаки Георгиев, от една страна и в изследванията на Димитър Маринов, Иван Хаджийски, Константин Петканов, от друга.

Като отделна подглава е обособена темата за *любовта между мъжа и жената в творчеството на Георги Райчев*. Междучовешките отношения и главно взаимоотношението между мъжа и жената при Райчев са едно изпълнено с драматизъм, с дълбока, усложнена чувствителност и необясними реакции измерение.

Любовта е една от обичайните теми, които писателят изследва в голяма част от своите произведения. Взаимоотношението между мъжа и жената, влюбването, като ключов акцент в творчеството му са загадка, увлечение, страст, първична стихия, която довежда героите понякога дори до смърт. Търсенето на истински стойностното в живота е копнежът, който ги обвързва с желанието да проникнат в самите основи на битието, за да изследват енигматичността на това чувство.

Проблемът за страданието анализира причините за травматичните изживявания на героите, дефинирани са някои видове страдания, техните езици и индивидуално-психологически диаграми в творбите на Вазов, Михалаки Георгиев, Влайков, Стаматов, Елин Пелин, Георги Райчев. Дефиницията за страданието е потърсена в библейските текстове и съчиненията на екзистенциалистите, според които болката и травматичните преживявания са формула за остойността на човешкия живот и път за духовно усъвършенстване и отъждествяване с Бога.

Социалният и моралният аспект на страданието могат да бъдат идентифицирани при писателите, представящи селото и града в своята проза, като съответно в патриархалността страданието може да бъде представено като резултат от природни катаклизми – суша, градушки, болести, то е следствие и от социалните процеси като обедняване, разпад на дребното занаятчийство, поради навлизане на едрият капитал и новите градски отношения в селото. Социалната драма на селяните има своите корени в конкретната обществена действителност. Проблемът за социалната нищета е пряко свързан с темата за отчуждаването, за разрива между човека и държавата и институциите, които я легитимират.

Моралният аспект на страданието преобладава като основен фокус в произведенията на „градските“ писатели, като специфичното за тези автори е, че те изследват морално-етичните корени на страданието. Стаматовите герои например са самотни, страдащи и нещастни, тъй като нещо в естествения порядък на нравствените норми е нарушено и разривът е дълбок и болезнен за героите. Отделно от това, травматиката при Георги Райчев обособява един специфичен вид причини за страданието от екзистенциален характер. Имайки предвид начина, по който литературата и историята дискутират проблема, могат да бъдат забелязани разнородни интерпретации. При народниците доминира социалното страдание, при тях се забелязва съвпадане на социално и морално, на „вътрешно“ и „външно“.

Темата за страданието при Вазов е интерпретирана в два от неговите разкази „Просяк“ и „Пейзаж“, Вазовите герои страдат, поради фундаменталния разпад на ценностните основи в българското следвоенно общество. В разказа „Пейзаж“ опозитивността село – град е преодоляна, като обратно на типичната за прозата ни от края на XIX и началото на XX век интерпретация на отношението на селянина към градския топос, което е недоверие, страх и омраза, тук Вазовата героиня търси спасение и живот за своето внуче именно в града, в София.

Болката, травматичните преживявания за героите на Михалаки Георгиев са сякаш кодирани отгоре, от една осъзнавана като по-висша в своята демиургичност сила, сигнифицирана в литературния дискурс един път като „Аллах“ („Тахир-беговица“) и друг път персонифицирана като злата орисница в образите на Вѐта и нейната майка от разказа „Злата орисница“. Идеята за злото като вътрешно присъщ елемент на патриархалното битие, за неговия суверенитет в човешкия живот, е вложена и в разказа „Злата

орисница". Внушението за бедите и страданията, видени отново като резултат от намесата на свръхестественото и мистичното. Бедата, която идва, предпоставена от намесата на спиритуалното, категоризирано като демонично, преобръща не само лично-психологическото, но слага край на времето на добруването и на цялата общност.

В своите творби Елин Пелин също търси корените на страданието на човека от селото. От експликация на социалното страдание: суровата и горчива селска действителност, тежкия труд, авторът преминава към дълбоката, интимна същност на човека; дисектира и обяснява драматичните му преживявания не само с външни, обективни причини, но и със самата същност на човешкото, търси обосновавания за травматиката извън обективното и видимото. Идеята за изконно-трагичното в битието на патриархалния човек е съществен елемент от художествените внушения на неговите разкази. Трагизмът е сякаш част от самата екзистенция и затова не би могъл да бъде изяснен единствено със социалните му първопричини. Едно разколебаване на опозитивността село-град по въпроса за страданието, (което беше разгледано във Вазовия разказ „Пейзаж“), може да бъде открито и при Елин Пелин. Травматичното в живота на тези герои е перманентно обвързано с техния горчив фатум, който е видян от автора, в по-голямата си част, като трагично предназначение, чиито детерминанти са и от социален характер като: унизителната бедност, неволите, тежкия труд. Но по-усложненият „вътрешен“ психологически живот, който тези герои имат, предпоставя и по-усложнената им душевност и преживявания. Едно произведение за екзистенциална обосновка на страданието, в което авторът търси отговори на изначални въпроси – за смисъла на човешкия живот, за произхода на болката и възможното изцеление е разказът „Спасова могила“. Екзистенциалният нюанс на изображение и трактовка изцяло поглъща проблематиката на творбата. Основните аспекти на темата за страданието, заедно с характерните женски образи в творбите са набелязани и в произведенията „Гераците“, „Земя“, „Закъснялата нива“.

Образът на страданието в Елин-Пелиновите творби, с неговата сила, интензитет, дълбочина създава една специфична зона от характери и герои в белетристиката ни от края на XIX и началото на XX век. Дискурсът на човешката болка не може да бъде разчетен напълно. Винаги съществува усещането за нещо все още недоловено. Но си остава истината, че страданието в Елин-Пелиновия свят е предопределение, фамилна черта на човешкия род, генетична заложба, мъченичество, заедно с това борба и резистентност.

В прозата на Георги Райчев този проблем има нетипична обосновка. Травматичните случвания в живота на героите, като че ли ги постигат непрекъснато, според автора те са пряка последица от симбиозата между демоничното, инспирирано в генетичния код на човека, и вътрешно присъщото, което е част от самия му характер. Вътрешната раздвоеност, противоречивостта в човешката природа, понякога и външната социална среда, са първопричините за терзанията, болките и конфликтите, които преживяват

героите. Идеята, че именно страданието пречиства човека, аналогично на концепцията за страданието на екзистенциалистите, е внушена посредством образа на Липованов от повестта „Мъничък свят“. Терзанията, които изживява Липованов, експлицират внушението на автора относно креативната роля на страданието, което при определени психологически и социалнообективни условия, може да пречисти, дори да пресъздаде отново човека, както се случва накрая със самия Липованов, който едва, когато е загубил безвъзвратно Елена, осъзнава необратимостта и дълбочината на своето страдание (да бъде без нея). Едва тогава той е подготвен, достатъчно пречистен и трансформиран отвътре, за да изпита автентично любовно чувство.

Страданието на тези герои е породено от противоречието между автентично-човешката същност и неразгаданите, сякаш вложени също толкова дълбоко в човешката природа, негативни заряди, които единствено чакат своето активиране. Писателят психолог внася конфликтността в пространството на човешката душа, импликирайки я в сложните дълбини на вътрешното естество. Това превръща героите в странници, в хора, които винаги са асиметрични. В разказа „Смърт“ може да бъде идентифицирано едно знаково преобръщане на традиционния ракурс – обикновено колективността е константна черта на патриархалното битие, в тази творба обаче е налице едно внезапно и категорично елиминиране на общностния начин на живот като вътрешно-присъща ценност в селското битие, и подмянето ѝ с драматична и за самия герой, и за околните маргинализация. Самият Влайо и неговото страдание може да бъде разгледан паралелно с образа на дядо Цани от разказа „Слепият добруджанец“ и дядо Климент от „Пъстрата броеница“. И при тримата герои страданието е предизвикано от загубата на близки хора – синове и съпруга. Болката, която героите изпитват, ги премества сякаш в един перманентен за тях сезон на мъченичество и понасяне, който започва в началото с едно тревожно движение от състояние на една временна адекватност към материалния свят на социалната среда и продължава в постепенното отместване в измерението на дълбока и безвъзвратна маргинализация.

Скуката като психологически феномен в града е изследвана в разказите на Стаматов, Вазов, Елин Пелин, Константин Константинов от една страна и в текстовете на Боян Пенев, Панталей Зарев, Сирак Скитник и Иван Радославов, от друга. От последните тя е интерпретирана като безпътица и духовна криза в нашата интелигенция, резултат от краха на идеалите в следосвобожденската ни обществено-политическа действителност. В прозата тя е обяснена като липса на движение, на случване в духовното и реално пространство, безсъбитийност. При отделните автори тя има специфични, но и типични черти. Според Вазов скукаят преситените, уморени от живота хора. При Стаматов тя отново е следствие от безделието и бездуховността, като в неговите разкази е регистрирана като психологически феномен, реално заявил себе си чрез изневяратата. Различен е обаче образът на скуката в разказите на Константин Константинов. Тя се ражда, живее и се развива в малкия провинциален град, тъй като

провинцията при Константин Константинов си остава пространство на безсъбитийното неподвижно време.

При анализирането на образа на скуката, паралелно са разгледани образите на Никола от Вазовия разказ „Ваканция“ и Павел от „Гераците“. Градът е белязал и двама с познатите „маркери“ – морална нездравост, апатия, дегенерирани чувства.

Дефиницията на скуката в двете произведения е в психологическия ракурс на регресивната промяна: морална нездравост, отсъствие на сензитивност към живота и света наоколо, отчужденост от най-близките.

В разказите на Стаматов обаче скуката като психологически феномен е едновременно и причина, и следствие. Тя е следствие от срив в ценностната система на градската личност, заедно с това обаче става и една от предпоставките за изневярата на жените и за разпада на брака. Тя е перманентно състояние в Стаматовите женски образи, психологически статус, който при повечето от тях е заявен като диагноза. Духовното несретничество и самотата са отличителен белег за тези герои, човешката личност руинира трагично и непреодолимо. Образът на скуката и духовната резигнация са като генетичен код, чрез който може да бъде разчетена психологията на градската личност в литературата.

Дефинициите на проблема за *труда* са изведени отново на базата на аналитични наблюдения от произведенията на Вазов, Михалаки Георгиев, Влайков, Стаматов, Елин Пелин, Антон Страшимиров и Георги Райчев от една страна, и в тясна връзка, като теоретично обосноваване, са използвани някои от социологическите публикации по въпроса. Двете оптики на разглеждане на проблема за труда – социално-научната и литературно-художествената изграждат цялостната представа по този въпрос.

Изследванията на Ян Пихня, Панаталей Зарев, Н. Янхиел, Д. Василева, Юрген Хабермас, З. Бауман, Райна Гаврилова, М. Семов, Иванка Янкова представят разнопосочни определения на темата за труда. Модернизацията като социалноисторически процес и като дефиниция на градското в неговите технологични, социални и нравствени аспекти означава преди всичко натрупване на капитал и развиване на производителните сили. проблемът за труда се превръща в детерминантен фактор относно оформянето на идентификационните белези на селото и града, класифицирайки приликите и разликите между тях. В психологическия облик на селянина и гражданина обаче според твърденията на определени изследователи съществува подчертана симбиоза, ясна хомология между двата типа. Където и да се намира българинът – в града, или в селото – той изразява себе си в психологическия облик на селянина, защото по думите на автора в първата половина на XIX век, а и по-късно в България все още няма напълно оформена, със завършен облик, градска култура. Следователно трудолюбието е типично и за селянина, и за гражданина, които все още са съвместими в един рязо разграничен психологически и социален портрет, защото първоизточникът на новата градска личност, нейните корени, са в патриархалността.

В историята и социологията съществуват разнопосочни твърдения относно категоричното опозициониране на градската и патриархалната личност по отношение на труда. Противопоставяне възниква едва след установяването на промишленото производство и усъвършенстването на технологиите в производствените цикли в града, което започва да отделя патриархалния от градския бит. Противопоставимостта е заложена и в селскостопанския характер на труда в селото – земеделие и животновъдство от една страна и типичните за урбанистичното пространство предимно търговски и чиновнически труд.

Проблемът за труда, разгледан през призмата на опозицията град – село, мултиплицира типични за всеки един от двата социотопа представи за живота, дейността и психологията на градския и на патриархалния човек. Сложното стопанство в града, новите производствени отношения, механизацията и автоматизацията на производството представят урбанистичното пространство като територия, категорично различна от селото, което си остава топос, подчинен на колективния ритъм на живот в естествена природна среда. Той се превръща в предпоставка за формиране на различията между селото и града, а градът като цяло се оформя като място, опозитивно на патриархалното, именно поради разделението на труда.

Проблемът за *времето* в селото и в града, отново е изследван от гледна точка на социологията и литературата, като ясно са разграничени двата типа темпоралност – в патриархалния социотоп и в урбанистичното пространство. Видовете показатели на времето, специфичните „календари“ и „часовници“ във всеки един от двата макротопоса строго отграничават едното място от другото. Те са специфично изследвани в произведенията на отделните автори, тяхната проекция е потърсена и анализирана и в социологически трудове. В урбанистичното пространство то е в пряка зависимост от начина на производство, от ускорения ритъм на научно-техническия прогрес и обозначава, освен всичко друго, промените в човешката съдба – емоционално-психологическите процеси, които протичат в дълбините на човешкото. Неговото интензифициране в града е уловено и от социалните градски „часовници“, като машините, парите, институциите. Градът е пространство на технологичното време. Типичните за града метрономи, часовникът и календарът, в селото и малкия град са заместени от други показатели. Това са селскостопанските цикли, които се оформят съобразно спецификата на селския труд и природните сезони, това е времето за оране – ранна пролет, сезонът на жетвата през лятото, беритбата през есента и времето за почивка в зимния период, като всеки времеви цикъл е свързан с характерни религиозни празници, които също служат като показатели за времето .

Представени са дефиниции на времето в трудовете на Луис Мъмфорд, Х. Вундер, Райна Гаврилова, Питирим Сорокин, С. Агасински, Е. Лийч и други, които са използвани за обосноваване или съпоставяне с определенията на хроноса в литературата.

Визията за времето като едно непрекъснато, последователно движение напред е заложена в разказите на Константин Константинов – „Трета класа“ и „През стената“. Асоциирано с влака, специфичното протичане на времето от разказа „Трета класа“ подчертава повече като че ли не движението, а липсата на такова.

Съществува и друг вид темпоралност, с различни параметри и специфична експликация в литературата. Това е времето от разказите на Георги Райчев, което не може да бъде характеризирано като патриархално или модерно, неговият образ в литературата би могъл да бъде предаден в определенията на психологичното, дълбоко неуравновесено време. Героите на Георги Райчев живеят в свой собствен свят със свои закони и специфичен хронотоп, който почти винаги е поставен в пряка зависимост от транцендентното, извънсетивното, от онова, което се случва в подсъзнателните измерения на човешкото същество.

Модерното „градско“ време от Стаматовите разкази е забързано и накъсано - време на съдбовните случвания, което изразява авторовата санкция над лишената от хармония и нравствени ценности урбанистичност. Почерк, който изключва описанията, сгъстява експресията и пропуска подготвителните периоди, подчертано е само главното – рязката саркастична Стаматова преценка. При Михалаки Георгиев обаче времето има различна опозитивна дефиниция. Ескизното представяне на хроноса, характерен за Стаматовия стил, е чужд за него. Познат с непрекъснатото оценностяване на миналото, конституирал сегашното върху идеализацията на патриархалното, Михалаки Георгиев е автор, обикнал дългите описания, подробните картини на миналото, диспозирано в типичния за него бавен темпорален ритъм. Главното противопоставяне в творбите му е между минало и сегашно, между вече безвъзвратно протеклото и настоящето.

Проблемът за времето в литературата на селото и града предполага още по-детайлно проучване и анализ. Дискурсът на темпоралното протичане в творчеството на разглежданите автори обособява няколко отделни, но и зависими един от друг пласта. Времето в патриархалността, след това – темпоралното протичане в разказите на Константин Константинов, което може да бъде идентифицирано и някои от Вазовите произведения, което експлицира времето в малкия град. Друг вид хронос представят разказите на Стаматов за столицата и това е забързаното урбанистично време, където човекът и машината са свързани в едно, като човешкото и неговата естествена среда са погълнати от технологичното. Уникалното психологическо време в прозата на Георги Райчев изследва тайните дълбини в човешката душа, енигматичността, заложена в нея.

Третата глава разглежда **ИНСТИТУЦИЯТА** като белег на модерния градски живот и на **етатисткото**. Тя също е разделена на няколко части: в *първата част* е интерпретирана темата за образа на чиновника като фигура на институционалното, дефинирани са двата модуса, в които е поместен чиновника – като част от Държавната машина, инструмент в нейните ръце, и като опресиран от същата система.

Втората част разглежда *съда* като институция, която събира в себе си базисни черти от цялостния образ на града.

Третата част разглежда *казармата* и *армията* като модерно-етатистки институции, пряко въплъщение на държавата, и представя двете линии, които литературата следва в интерпретирането на армията и казармата – позитивна визия за армията по време на войните и негативната при описание на казармата и офицерите в мирно време.

Четвъртата част от тази глава анализира мястото, ролята и начина на функциониране на *пивницата* в патриархалния социотоп и в урбанистичното пространство.

Институционалното изграждане на младата българска държава започва в началото на изследвания период – след Освобождението. Градът за селянина е бедствие, органично зло, място на липса и изгубеност, той не разбира законите, от които се ръководят институциите, затова и отношението му към това пространство като цяло е враждебно. Това е традиционната визия, която патриархалната личност има за града и за учрежденията, които го представляват. Представата за държавата като една дехуманизирана свръхинституция е неприемлива за разбиранята на патриархалното предмодерно съзнание на селянина. Държавата, с всички свои закони, правила, с установения си ред е враждебна за него. В някои от разказите, и най-вече в хумореските на Михалаки Георгиев, тази неприязън към урбанистичното е предадена в подчертано ироничен план. Базисният конфликт между наивния предмодерен мироглед на селянина и модерната държава, която упражнява социална регулация именно чрез закона и институциите е често срещан в литературата от разглеждания период. От тук произлиза и сблъсъкът между традиционния и модерния светоглед. Това са два различни възгледа, две паралелни светоусещания. Този свят на чиновници, институции, сгради с неочаквано големи мащаби обърква и плаши патриархалния човек. Той е парадоксално непонятен за селянина, който не разбира неговите закони.

В разказите на Вазов са разгледани двата аспекта на представяне на *чиновника* в литературата: като част от държавната машина, която смазва и унищожава човека, и която е напълно враждебна за селянина, и самият чиновник като обезличен, опресирани от същия апарат. В разказите си „Изпросила”, „От ралото до урата”, „Той е млад, здрав, интелигентен” Вазов представя чиновническото съсловие, като идентифицира един от основните за представената епоха проблеми, който е следствие от рухването на старите патриархални отношения, обедняването и разпадането на дребното занаятчийство, проблем, типичен за голяма част от бившите занаятчии и малоимотни селяни – принудата да мигрират към града, заедно със стремежа им, с позволени или недопустими средства, да си намерят работа там. Аспирацията за по-доходна служба и по-висока позиция според писателя е следствие не толкова от настъпилата обрат в обстоятелствата – внезапно появилата се нужда, в повечето от

случаите тя е симптоматичен признак за цялостната инверсия в ценностната система на обществото.

При Стаматов също могат да бъдат открити познатите вече два аспекта на представяне на институцията (и на чиновниците) – като нейни оръдия и жертви. Разказите „В миши дупки“, „Никудов“ представят чиновника като инструмент на институцията, елемент от корумпираната държавна машина, човек с позиция и власт, готов на всякаква подлост заради собствената си изгода. От друга страна самият той е и „смазан“ от структурите на същата държавна машина. В разказа „Санде Клинчарски“ вече може да бъде видяно едно „израстване“ в този образ. Санде е вече „национален герой“, той притежава, макар и слабо загатнати, чертите на Алековия бай Ганьо. Той е циничен, пресметлив, сметкаджия, изцяло лишен от родолюбие. Негативните трансформации у чиновниците, духовната деградация, индивидуализмът, хищническата природа при някои от тях, следствие от живота, прекаран в затвореното институционално битие, са дълбоки и необратими.

Съдът като институция с ключова роля през разглеждания период съчетава в себе си базисни черти на самия град. Тя е основополагаща институция на модерността. Тук може да бъде различен фундаменталният конфликт между естественото и формалното право, респективно между предмодерно и модерно съзнание, село и град, между патриархалния човек и институционалната държава. Естественото право по своя характер е по-хуманно, с него се идентифицира патриархалният предмодерен човек, при него често пъти водещ принцип е съпричастността към съдбата на отделната личност, хуманността, симпатиите или антипатиите към страданието на конкретния човек. Докато съдебната институция борави с ясни, формално-юридически написани закони. Неразбирайки нейния абстрактен характер, патриархалният човек я санкционира напълно, за него тя представлява заплаха, както и градът като цяло.

Вазов в своите разкази „В коридора на съдилището“, „Двете врати“ изобличава пороците: кариеризъм, нравствен разпад, алчност. Съдебната институция с нейната регулативна функция в обществото е дискредитирана, художествената представа за нея е в почти обратен ред. От институция, която би трябвало да задава и налага определени морални ангажименти, тук съдът е обрисован като топос на маскиране и демаскиране. Чиновниците са маркирани като оръдия на тази институция, нехуманни, алчни и жестоки.

Моралният разпад на чиновника, представител на съда във Вазовите разкази при Стаматов е вече хиперболично подчертан. С типичната си оригинална ирония, с лаконичните, но пълни с мощен смислов и емоционален заряд фрази, авторът презентира отделните професионални групи: полицаите, следователя, чиновниците от Окръжния съд, от Апелативния и Касационния съд, накрая и князът, те са дефинирани като части на една сложна система, която функционира последователно и безотказно, всеки има своето място и роля в нея.

Съществуват две особености в модела, с който литературата представя модерната съдебна институция като цяло. От една страна споменатите вече писатели като Вазов, Михалаки Георгиев, Стаматов, в духа на характерния за творбите им социалнокритичен и сатиричен патос, идентифицират конкретни явления в социално-психологическата динамика на току-що формиращата се българска градска интелигенция, по-специфично при чиновниците от съда – адвокати, съдии, прокурори, това са тяхната користност и подкупност, техният нравствен провал. От друга страна се наблюдава и едно преднамерено квалифициране, от страна на литературата, на съдебната институция (и не само на нея), в негативен план – като антихуманна, корумпирана. Тези два преплитачи се аспекти в дескрипцията на съда са взаимозависими и взаимопрониक्ващи се.

Като изключение от представеното дотук конфликтване между формалното право и обичайното право, изключение от познатия негативен дискурс, е Вазовият разказ „Небивала защита“. Авторът преартикулира образа на служителя на закона в положителен аспект, който е съпричастен към конкретното страдание и притежава чистосърдечното желание да помогне на клиентката си, майка на пет деца.

Разгледаните произведения като цяло дефинират вече описания двуаспектен характер на въпроса, свързан с мястото и ролята на съда в проблематизирането на опозицията град – село. Градът с неговите институции е заплаха за патриархалната общност, която не го „разчита“, не разбира „неговия език“, затова той трябва да бъде обозначен като опасен и санкциониран.

Казармата и армията по специфичен начин представляват градското присъствие в прозата в периода след Освобождението до края на войните. Чрез казармата и армията, най-вече в мирно време, селянинът се сблъсква с модерната етатистка институция – със самата държава. Държавата – в лицето на казармата в модерния град придобива една (в преобладаващата си част) напълно негативна представа. Градът е възприет и осмислен от литературата (пряко представен от казармата) като място на огромния нравствен провал на човешкото. Обособени са двата модуса на представяне на Армията и казармата в литературата – позитивен по време на войните и негативен в мирно време. Героизъм, безкористно родолюбие, смелост и жертвоготовност са главните черти на българските военни, когато са на фронта. Те остават верни на своето национално самосъзнание, излизат извън рамките на личностното и чрез героизма си по време на битките, се превръщат в носители на колективните ценности, доминанта при които е любовта към Родината.

В мирно време обаче същият образ търпи коренно различна промяна. Образът на българската казарма в творбите на Вазов, Влайков и Стаматов е диспозиран в параметрите на дълбоко негативното, жестокото, това е една заличаваща човешкото у офицера, смазваща човека и у войника, дисциплинарна институция, художествена експликация на самата градска природа. За казармата Влайков говори с нескрито

възмущение, извеждайки я, както и Стаматов, в модуса на хищническото. Двата основни модуса на представяне на казармата – позитивен във време на война и негативен в мирно време, в рамките на разглеждания период, са двете фундаментални линии на интерпретация в литературата на образа на дисциплинарната институция и на офицерите в частност, като нейни представители.

Пивницата има своите проекции отново в селото и града. В патриархалния социотоп тя е описана като място на споделимост и колективни изживявания, пространство, където предмодерният човек „пренася“ основни модели, усвоени от задругата – доминирането на мъжкото присъствие, властта на мъжа над това място е видима и неоспорима. В патриархалността кръчмата удовлетворява социалната потребност на човека, търсенето му на контакти, на споделимост и съпричастие. Селянинът, самият той част от колективното битие на задругата, внася там своята автентична нужда от общуване и взаимоотношения. Той изпитва необходимост да направи някого съпричастен както на кризисните, така и на положителните изживявания, случки и събития от живота си, там се формират общностни връзки, създава се емоционална близост. Кръчмата в селото има и чисто социален ангажимент. Тя е място, което функционира като своеобразна „медия“ в патриархалността. Всички новости и любопитни случки получават гласност най-напред в кръчмата, по седянките и на мегдана.

Пивницата в града се превръща в изразител именно на тези специфики и особени отлики на градската личност. Тя изявява самотата, отчаянието, провалът на човешкото у човека. Докато в селото хората търсят в кръчмата съпричастие, контакт, близост, уют, градската личност отива в пивницата, бара, бирарията повече за да се маргинализира от останалите. В града през обособения период може да бъде наблюдавана една еманципираност на жената в пивницата. Това пространство в града „огласява“ типични за урбанистичния социотоп характеристики: самотата, отчуждението, хищническата енигматична природа на града, нравствения разпад.

От изброените белези на пивницата в двете пространства може да бъде открит, заложен, макар и не особено отчетливо, и не във всички произведения, представящи Пивницата – фундаменталният конфликт между традиционния и модерния светоглед, между селото и града.

Четвъртата глава от дисертацията представя две ключови институции в патриархалния свят и в града: ЦЪРКВАТА и УЧИЛИЩЕТО.

В главата е анализирана историческата основа на съществуването на двете институции в контекста на отношението село – град. Образът на църквата, представен в историята и социологията, е на институция, крепител на патриархалния морал, с ключово значение за съхранението на българската идентичност. Преди Освобождението главно свещениците и монасите развиват книжовна и просветителска дейност, Църквата през

този период се превръща в основен фактор за съхраняване на нашата национална идентичност. Преди Освобождението и след това може да бъде идентифицирана обвързаност между църква и училище, за период от време те функционират съвместно. Свещениците и учителите са двете съсловни групи, които са най-активни в селото по отношение борбата за преодоляването на безпросветността. В разглеждания период обаче е налице известен антагонизъм между тях. Именно това противопоставяне помежду им е един от фундаменталните белези на настъпилото ново време, което е в центъра на разглежданата епоха. Учителят и свещеникът са противопоставими фигури, тъй като свещеникът е представител на традиционното мислене, обвързано с вярност към ритуала и обичая. Докато учителят е фигура на модерността, а училището е институция, която валидира един модерен светоглед и ценности в патриархалността.

В разказите на Елин Пелин, Михалаки Георгиев може да бъде открито това своеобразно дискредитиране на църквата и свещениците като нейни представители. Сякаш човешките пороци и негативни нравствени модели са заложили именно във фигурата на свещеника.

Християнството, вярата на патриархалния човек са устойчиво свързани с реалния живот, за героите на Михалаки Георгиев конвенционалните християнски представи за добро и зло, за вяра, грях и състрадание са позиционирани в дълбок синкретизъм с традиционните за селянина ценности, предавани от поколение на поколение. Вярата е дълбоко свързана със самия живот, духовна субстанция, която не може да бъде обяснена, нито легитимирана институционално.

Посланията, към които специфично Елин-Пелиновите разкази ни препращат са, че човек не би могъл да бъде близо до Бога, ако не осъзнае, приеме и освободи изначално вложеното в неговото душевно и телесно естество, ако потисне своята цялостна природа. Елин Пелин утвърждава жизнелюбието като присъщо на народността дух, което е в естествена опозитивност и взаимоотношение с аскетизма и фалшивите религиозни канони. Негативният статус на свещеника показва как на едно всекидневно, битово равнище, свещениците да приети като едни от всичките представители на държавната власт, на самата държава, както и чиновниците. Като фигури на властта те се оказват чужди на патриархалното предмодерно съзнание. Свещениците са видени като „добри“ само когато са дълбоко интегрирани в общността.

През оптиката на литературата именно съхранената традиционно-патриархална моралност на селянина, за която нравствените позитиви не са просто канон, а естествена необходимост, за да бъдат опазени и предадени традициите и нормите, формирали общността живот – това предмодерно, общностно самосъзнание на патриархалния човек естествено елиминира фалшивата догматика на църквата.

В града – малкият провинциален град и големия град – може да бъде идентифицирано едно своеобразно разширяване на функциите на църквата. влиянието ѝ върху социалния живот на гражданина е дълбоко и многообхватно, тя става център на социалните инициативи на еснафството в малките и в по-големите градове. Подобно е предназначението и на църквите в столицата. Особено преди и след Освобождението техните амвони представляват своеобразни трибуни за представяне пред гражданите на голяма част от актуалните обществени проблеми.

Тя е и един вид гражданска „медия“, която информира хората за всички новини и събития от живота на града, нещо, което през обозначения период може да бъде наблюдавано и в по-големите села. Според Иван Хаджийски църквата в малкия и големия град след Освобождението е мултифункционална институция. В това пространство селянинът и човекът от провинциалните градчета преживява специфична социализация, което дефинира религиозната институция като модернизационен фактор. В „Чичовци“ и „Под игото“ е представена подобна визия за църквата.

В *големия град*, представен в творбите на разглежданите автори, религиозният социотоп почти не присъства. В произведенията: „Лъжа“ на Георги Райчев, „В града на мъртвите“ на Антон Страшимиров, „Кардашев на лов“ на Вазов, *църквата* има специфични дефиниции. В разказа „Лъжа“ и свещеникът, и религиозният топос са сякаш реабилитирани, те функционират в автентичното си предназначение – църквата е място на отговорите, свещеникът е близо до хората, той сваля свръхестествената намеса на земята чрез Божия отговор и стартира положителния порядък от събития и преживявания в живота на семейството. Разказът „В града на мъртвите“ обаче този топос отново е в негативни дефиниции, и противоположно на интерпретациите в разказа „Лъжа“, нравственият провал на свещеника тук предполага необратими травматични случвания в живота на останалите герои.

Църквата в „Кардашев на лов“ може да бъде видяна като минимодел на самия град, пространство на фалша, лицемерието, моралния провал.

Училището през разглеждания от дисертацията период притежава богата история. В тази част от главата са обособени най-общо видовете училища - *килийни, взаимни, класни* - тяхното възникване и функциониране в селото и града. За допълнителното изясняване на историческата специфика на училището са представени и публикации на Хр. Данов, Л. Доросиев, К. Кръстев, Н. Генчев, Хр. Гандев, Н. Ванков. Училището и учителите са дефинирани от литературата и в трудовете на изброените автори като ключови фигури, носители на новото, просветители, приели специфичната мисия да трансформират и издигнат на ново ниво живота в селото и малкия град.

В тази част е представена и една нова своеобразна „институция“, характерна за селото и малкия град – *читалището*, изследвана е ролята и мястото на читалищата в селото и в малкия град, които са съществували като своеобразни центрове на просветителска

дейност, места, където са се изнасяли беседи, сказки, лекции пред общността, към читалищата са функционирали библиотеки и читални.

Читалищата се превръщат в класификатори на нови идеи, те ускоряват прогреса в селото и провинциалния град. И тъй като на повечето места читалището е било пряко свързано с училището, най-често то е създадено в същата сграда и основните личности, ангажирани с дейността му, са учителите, тези факти ясно дефинират именно учителите като хора, които акселерират прогреса в българското село през разглеждания период.

В края на четвъртата глава разглежда темата за *народничеството*, писателите народници и техни творби. Българското народничество свой специфичен облик. То представлява смесица от консерватизъм, романтична идеализация на патриархалния бит и утопични социалистически идеи. Адепти на народническите идеи у нас си остават учителите и писателите. Реализмът е основен метод на изображение, примесен с идеализиране в определени аспекти. Патриархалният бит, животът на село, хората необратимо обвързани със земята си, са основни акценти в разказите на писателите народници. Често срещани образи в произведенията им са селяните, които имат нужда от просвещаване, те почти винаги са пресъздадени като страдащи, примирили се със съдбата си хора, потънали в суеверие и духовна тъмнина. От другата страна е образът на учителя – просветител, който има прометеевската мисия да разпръсне мрака на безпросветността и да изгради в патриархалния човек, чрез просвещение и образование, резистентност, съпротивителна сила в името един по-добър живот.

Този образ, на учителя-народник, е анализиран в произведението на Влайков „Учител Миленков“ и в разказите на Христо Максимов – Мирчо. Идеалите, които вдъхновяват учителите на Максимов, както и героите на Влайков, почти винаги се оказват в конфликт с действителността – богата на невежество, наивитет, дребнави страсти и открита съпротива срещу просветителското дело. Въпреки перипетиите и разочарованията, през които преминават тези герои, те остават посветени и предани на своето дело, с вяра в ключовата роля на просветата като основно средство за издигане на стандарта на живот на народа. Творбите на писателите народници представят една богата художествена проекция на епохата на здравия патриархален морал.

Съпоставителното разглеждане на двата разказа – „Чичо Джуро“ на Влайков и „Герой“ на Константин Величков извеждат тезата за базисната роля, която има училището в съзнанието на селянина като институция с ключов характер в борбата за преодоляването на безпросветността.

Образът на учителя е анализиран и в разказите на Елин Пелин, като тук акцентът е върху конфликта между учителите от една страна, които Елин Пелин рисува с нескрита симпатия и примитивизма, мрака и убогостта, с които са принудени да се сблъскват те.

Елин-Пелиновите учители си остават маргинални и неразбрани, тъй като според авторите са хора с високи мечти и идеали, с нежна и лесно ранима чувствителност, която е в явно противоречие с грубостта и бездуховността, в които се намира селото.

В разказите на Георги Райчев фигурата на учителя е пресъздадена с явен акцент върху психологическото, дисекцията на техния психологически свят доминира над представянето на просветителската им дейност. Типично като цяло за героите на Райчев, и учителите са хора със силни характери, чиято психология е симбиоза от неконтролируеми страсти и дълбока енигматичност.

Общото в дискурса на този образ и при Райчев, и във Влайковите творби, в Елин-Пелиновите разкази, и при писателите - народници, е статутът, който в една или друга степен, имат техните герои - учители в общността, в която живеят и работят. Те функционират, малко или много, като личности, които трансформират живота в селото и катализират позитивна промяна в патриархалния свят – преодоляване на консервативизма и бавно, но необратимо приемане на новото време с неговите специфични идеи, закони и правила.

ЗАКЛЮЧЕНИЕТО формулира по-важните изводи в дисертационния труд.

Опозицията град – село в българската проза от Освобождението до края на Първата световна война обособява противопоставянето между два светогледа, две ментални нагласи, два типа възприятие и осмисляне на света и явленията, тя присъства във всяка сфера на социалния ни и културен живот. Противопоставянето между двата макротопоса отграничава двете пространства със специфични типизиращи всяко едно от тях белези. Тази опозитивност не винаги е категорична. Понякога отношението между селото и града може да бъде разгледано като съотносимост, което не елиминира разграничителните белези помежду им. През двойната оптика – социология и литература, позицията село - град може да бъде анализирана в сферата на човешките взаимоотношения, в начина, по който обича и страда патриархалният човек и градският индивид, в топонимичната система. Разграничаване между двата топоса откриваме, изследвайки ролята, мястото и модела на функциониране на отделните институции. Проблемът за труда се превръща в детерминантен фактор, оразличаващ двете пространства, както и отделните „часовници и календари“, специфични за патриархалността и града. В отделни сфери може да бъде видяно размиване на противопоставянето и „преливане“ между двете пространства, обособява се специфична симбиоза.

Погледнато в един цялостен план обаче в творчеството на разгледаните автори – Вазов, Стаматов, Влайков, Михалаки Георгиев, Георги Райчев, Елин Пелин и Константин Константинов, присъства една ясна и категорично несъвпадане, опозитивност между колективното хомогенно битие в селото и формиращото се индивидуалистично, градско общество, между наивния предмодерен светоглед и модерното самосъзнание

на човека от града, между старото и новото, между селянина и институцията, между традиционно и модерно, между селото и града.

Справка за приносните моменти в дисертационния труд

- Дисертацията представя модерен прочит, през социологическата оптика, на познати литературни текстове.
- Чрез използвания интердисциплинарен подход е направено едно специфично „социологизиране“ на литературата, което позволява да се открият важни типологически характеристики в литературните образи на всеки един от двата макротопоса.
- Направено е задълбочено изследване на текстовете на Стаматов и Георги Райчев и анализ на психологическия елемент в разказите им, което позволява да бъдат отбелязани модернистичните елементи в тях. Присъства паралел между Стаматов и Чавдар Мутафов в посока на негативната визия, която и двамата изграждат за града. Анализирани са образът на жената при двамата автори.
- Социалните връзки и емоциите в селото и града са представени в симбиоза с анализ на топонимичната система.
- Социологическият прочит на ролята и мястото на институциите в двата социотопа позволява да бъдат обособени нетрадиционни визии за някои самите институции и за чиновниците, които ги представляват.
- Изследван е проблемът за скуката като психологически феномен в града в текстовете на Стаматов, Вазов, Елин Пелин.
- Представена е Пивницата в града като място – изразител на особените отлики на градското пространство, на неговата хищническа природа.

Научни публикации по темата на дисертационния труд

- 1. Кръчмата като основен топос в патриархалността.** // Сборник „Известия“, кн.1, Международна научна конференция, Научен център „Св.Дазий Доростолски“, Русенски университет „Ангел Кънчев“, Силистра 2006.
- 2. Статутът на женското в патриархалното пространство** // Сборник с научни трудове: Етнология на пространството. Т.1, С., 2007.
- 3. Опозицията град – село в българската проза от края на XIX и началото на XX век** // Сборник с доклади от 7-ми международни славистични четения. Киевски университет „Тарас Шевченко“, Киев, 2007.
- 4. Художественият дискурс на суката в прозата на Иван Вазов и Георги Стаматов – посоки, интерпретации, определения** // Сборник с доклади „Научни трудове“, т.46, серия 7. Русе 2007.

- 5. Херменевтика на психологичното в художествения свят на Георги Райчев //** Известия, т.2, Научен център „Св. Дазий Доростолски“. Силистра, 2007.
- 6. Речта на човешкото страдание в творчеството на Стаматов и Георги Райчев. Думи, дотути отвъд *стените* //** Сборник с доклади от Кръгла маса в памет на проф. Славчо Иванов. Силистра 2008.
- 7. Езици на градското присъствие в разказите на Георги Райчев и Стаматов. //** Годишна конференция на Факултета по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“. С., 2008.
- 8. Образите на мъченика и на бореца в произведенията на Стаматов и Георги Райчев – опозитивност и взаимопроницаване //** Не съм от тях. Канонът на различието. Сборник в чест на проф. Никола Георгиев. С.,2009.
- 9. Определения, функции и измерения на играта в прозата на Стаматов и Георги Райчев. Жените – играчки, карнавалните маски //** Сборник „Игри и играчки“, т.13. Епископ – Константинови четения. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. С.,2009.
- 10. Преходи и граници между селото и града в българската проза от края на XIX и първата половина на XX век. Различия и сходства. Преходни зони //** Сборник с доклади от XV годишна научна конференция на Факултета по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, С.,2009.
- 11. Означаване и функциониране на предметите и топосите в селото и в града. Интерпретационни модели //** <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:9jMXzPFa5nwJ:www.slav.uni-sofia.bg/naum/en/node/1795+&cd=1&hl=bg&ct=clnk&gl=bg> Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика. Редактори: Даниела Беличовска, Асен Бояджиев, Радостина Велева. С., 2010.
- 12. Образът на Армията – един специфичен дискурс в българската проза от края на XIX и началото на XX век //** Сборник с доклади от Аранудови четения. Русе, 2013г. (под печат).
- 13. Отношението между селото и града като художествени образи в българската проза от Освобождението до края на Първата световна война в контекста на проблема за страданието на патриархалния човек и на гражданина. //** Научният Еверест – мечта или реалност. С.,2015.